

BORBÁNDI GYULA

Hiedelmek és tények a harmadik útról

A magyar szellemi és politikai közélet legfőbb törekvéseinek egyike az az igyekezet, hogy elkülönítse magát a marxista eszmerendszertől és minden rossztól, amit a kommunista uralom elkövetett. Az eszmei és gyakorlati politikai tisztulás folyamatának azonban nem szabadna az elmúlt négy évtizedre korlátozódnia. Küzdeni kellene minden olyan nézet és álláspont ellen, amely a gondolkodás és választás szabadságát szűkíteni akarja, arra kényszerítve az embereket, hogy a társadalom sokrétű kérdéseire csak igennel vagy nemmel válaszoljanak, csak két út és lehetőség között válasszanak, a közbülső árnyalatokat mellőzve csak egymásnak ellentmondó szélsőségeket mérlegeljenek.

A gondolkodás és döntés korlátok közé szorításának szándékát jelzi, vagy akaratlanul is azt eredményezi a harmadik út tagadása és elvetése. Lehangelő jelenség, hogy a kommunista rendszer összeomlása és a magyar politikai élet gyökeres megváltozása ellenére is megmaradt némelyek szemléletében és a napi vitákban a harmadik út fogalmának sommás elutasítása. Vannak, akik ezt — vélt érdekektől vezéreltetve — tudatosan művelik, és vannak, akik merő tájékozatlanságból cselekszik. Ma egyformán szembeszökő a megértésre irányuló készség hiánya és a politikai érdekvédelem sugallta tagadás, mint annak a kényelmes álláspontnak a vallása, hogy amit nem ismerünk vagy rosszul ismerünk, az nem is létezik.

A tavaszi választások előtt Szegeden járva, megakadt a szemem az SZDSZ egy plakátján, amely azzal riogatta a város polgárait, hogy a harmadik út 1938-hoz vezet, megválaszolatlanul hagyva a kérdést, hogy mit kell 1938-on érteni: a Márciusi Front gyűlése és más ellenzéki összejövetelek betiltását, az első zsidótörvényt, a népi írók elleni pereket, Imrédy Béla miniszterelnökségét, az Eucharisztikus Kongresszust, a titkos választójogot bevezető törvényt, a müncheni egyezményt és a Felvidék egy részének visszacsatolását, vagy a megélénkült baloldali politikai tevékenységet? Ez mind 1938-ban történt. Kis János július végén a Szabad Európa Rádióban még tovább ment, tisztének és szerepének teljes tekintélyével jelentve ki, hogy „a harmadik út a harmadik világba vezet”. Pontosan hová? Válogathatunk: Etiópia, Jemen, Banglades, Kambodzsa. Ilyen egyszerű a dolog.

Persze, ezek szélsőséges esetek, és komolyabb tudomásulvételt nem is igényelnek, hiszen nincs politikai harc demagógia nélkül. Józanabb és szakszerűbb Györfy György megközelítése. Legutóbb egy tanulmányában azt írta, hogy „mindig tévesnek tartottam és tartom ma is Bibó nézetét a »harmadik

dik út«-ról, mint a gazdasági és társadalmi kibontakozás egyetlen lehetőségéről. Ha átmenetileg van harmadik út, az csak ösvény az Európába való visszacsatlakozáshoz.”

Györfly György fenntartásai érthetők lennének, ha Bibó valóban a gazdasági és társadalmi kibontakozás egyetlen lehetőségének és öröknek nevezte volna a harmadik utat. Nem ezt tette, hanem egy adott gazdasági és társadalmi helyzetben a kínálkozó lehetőségek közül a legrealistábbnak és legtöbb hasznot ígérőnek tekintette, és ennek következtében inkább átmenetinek, mint állandónak.

Értetlenség és idegenkedés jelentkezik a harmadik úttal kapcsolatban olyan helyeken is, ahol a kereszténydemokrácia és a hagyományos magyar szabadelvűség mellett a harmadik út gondolatát is magába foglaló népiség az irányt mutató értékek közé tartozik. Igaz, ebben az irányzatban — nevezzük nevén: a Magyar Demokrata Fórumban — a harmadik út eszméje nem idegen elem és többek részéről kellő figyelemben részesül, mégsem hallgatható el, hogy az MDF elnöke, Antall József miniszterelnök — valószínűleg kormánypolitikai taktikai okokból — többször is kijelentette: nincs és nem is lehet harmadik út.

Úgy érzem, hogy azok esetében, akik nem politikai elvi okokból vagy napi politikai érdekből tagadják létét, az elutasítás vagy idegenkedés a meg nem értésből vagy félreértésből származik.

Különösen két dolgot vélek tisztázandónak. Az egyik, amire Gombos Gyula hívta fel a figyelmet, hogy a harmadik utat annak kell tekinteni, ami, vagyis útnak. Nem célt jelöl meg, hanem hozzá vezető utat. Nem arról ad felvilágosítást, hogy milyen legyen a kívánatos magyar társadalom és állami berendezkedés, hanem arról, hogy milyen úton közelíthetjük azt meg a leg-egyenesebben és a legkönnyebben. A marxisták tévesen emlegették mindig a harmadikutas ideológiát, ami azt sugallta, hogy összefüggő, zárt gondolkodási rendszerről van szó, amely vitatottá tette a marxizmus monopóliumát és hegemóniáját, tehát az ellene folytatott harc a kommunizmus megmaradásának feltételévé vált, és ezért minden eszközt megengedett. A harmadik utat hirdető népiség valóban az úgynevezett létező szocializmus alternatívája volt, amely létjogosultságát és népszerűségét nem azzal szerezte meg, hogy ideológiaként lépett fel, hanem azzal, hogy a magyar népnek a szabadság, az önállóság és a függetlenség kivívásának reális útját és módját, a megvalósulás súlyos áldozatok és érzékeny veszteségek nélküli lehetőségét kínálta.

A másik fontos szempont Bibó Istvántól való, és egyetlen mondatba sűrítendő: a harmadik út attól függ, hogy mit tekintünk első, és mit második útnak. A harmadik út meghaladása annak, hogy csak két út létezik, és az emberek csak a kettő között választhatnak. A valóságban mindig több út és lehetőség kínálkozik, olykor nem csak három, hanem négy, sőt öt. Nincs igazi szabadság többes választási lehetőség nélkül.

Az embert teljesen magának igénylő, őt totálisan hatalmában tartó és neki igazi választást nem engedő világnézetek és irányzatok hirdetik, hogy csak sommásan jónak és sommásan rossznak tekintett lehetőségek között van választási lehetősége, ami magában rejti annak kötelezettségét is, hogy csak a jót — mármint a hatalom gyakorlóit által jónak nevezett lehetőséget — válassza és a másiktól tartózkodjék, mert a rossz választása nem maradhat — a köz érdekével indokolt — következmények nélkül. A harmadik út a két

t elméletének tagadása, és mivel egy harmadik — negyedik, ötödik — választására is lehetőséget nyújt, tágítja az ember döntéshozatali szabadságát, övetkezéséppen személyes autonómiáját.

A harmadik útnak nem kell szükségszerűen pontosan az első és a második között húzódnia. Húzódhat közelebb az elsőhöz, vagy közelebb a másodikhoz. Ez a variációk széles skáláját nyújtja, és bő teret kínál az árnyalatoknak is. A harmadik út politikája feltételezi az árnyalatok iránti érzékenységet és a megegyezésre való hajlandóságot, tehát olyan demokratikus erényeket, amelyek minden társadalomnak csak előnyére és javára válhatnak.

Ebben a megközelítésben érthetővé és elfogadhatóvá lesznek a magyar szellemi és politikai élet múltjának olykor értetlenül fogadott kezdeményezői és vállalkozásai. Ezek történetének még csak vázlatos összefoglalása is több helyet és időt igényelne. Csak címszavakban említhető Ady Endre és Szabó József elképzelése arról, hogyan teremthetne a magyar nép olyan társadalmat és országot, amelyben igényei, céljai és törekvései a legérzékletesebb módon uthatnának kifejezésre. Ebbe a sorba tartozik Németh László „Harmadik Magyarország” eszméje, majd a „harmadik oldal” és „harmadik út” víziója, sőt annak a lehetőségnek a kutatásával, hogyan alakítható át a társadalom és az ország olyanná, hogy a nemzet jól érezze magát benne, és vágyai teljesüljenek. Lényegében az egész népi írói tábor és a falukutató mozgalom is őrre törekedett, hogy a hagyományos jobboldal és baloldal választási és döntési kényszereiből kiszabadulva a magyar nép az idő kérdéseire korszerű válaszokat adjon. Aminthogy ezt megelőzően a századelő polgári radikális szellemű reformmozgalma is valamilyen harmadik utat keresett, amely a korabeli politikai ellentéteken és közjogi vitákon felülemelkedve elvezethetett volna a helyes kérdésfelvetésekhez és helyes feleletekhez. A harmadik utat mint fogalmat és elnevezést a népi eszmekör és mozgalom tette ismertté, de félreismerhetetlenül ott lappangott Jászi Oszkár és társai törekvéseiben is, amennyiben ők sem a hagyományos magyar politika erőterében és az általa kínált alternatívák mentén keresték a jobb és korszerűbb magyar társadalom kibontakozási lehetőségét.

A magyar progresszió együttes és összehasonlító kutatása — amelynek előbb vagy utóbb meg kellene indulnia — minden bizonnyal napfényre fog hozni sok hasonlóságot, így a harmadik út keresésében is, és be fogja bizonyítani, hogy az ellentétek nem olyan erősek, mint némelyek láttatni engedik. A nézeteltérések felnagyítása és dramatizálása hozzájárul az egyezések elhomályosításához, mi több, minden együttműködést megnehezítő légkör teremtéséhez. Jászi Oszkár, Dániel Arnold, Buza Barna, Csécsy Imre munkásságának tanulmányozását a népieknek sem ártana elkezdeniök, abban a reményben, hogy ha a polgári radikális kutatók nem tették is meg, ők végbevihetnék a magyar haladás e századi két fő ágának egymáshoz való közelítését és értékeik közös megőrzésének szorgalmazását. A kezdő lépéseket megtette Bibó István, és nyugaton Borsody István. Bár lelnének minél több követőre.

Bibó István populizmusa szerencsés keveréke a nemzeti és szociális elkötelezettségnek, a szabadelvűségnek és a protestáns hagyománynak. Ezek együttesen hatottak harmadikutas elképzelései és példaértékű emberi személyisége kialakulására. Ahogyan ő látta és kezelte a harmadik út fogalmát, eleven cáfolata mindannak, amit azóta jóhiszeműen vagy rosszhiszeműen szerepének, jelentőségének tagadása vagy hitelrontása érdekében mondtak. Bibó

a harmadik utat mindig konkrét helyzetben és bizonytalan időre szólóan emlegette. Főleg válságos időkben vélte hasznosnak, ha más belső fogantatású, vagy kívülről ajánlott utak járhatatlannak bizonyulnak. Vagy azért, mert ellenkeznek a társadalom érdekével, vagy azért, mert követésüknek nincsenek meg a szükséges feltételei. Mind 1945—46-ban, mind 1956-ban azért ajánlott harmadik utat, mert az elsőt külső hatalom kényszerítette a magyar népre, a másodikat ez a külső hatalom minden erejével elzárta. Persze a bibói harmadik útra sem térhetett a nép, de 1945-ben még volt valamelyes megvalósulási esélye, 1956-ban pedig a magyar forradalmat igazolta a kontinens kettéosztását tudomásul vevő és annak alapján életüket berendezett nyugati nemzetek előtt, nem kényszerítván őket a keleti nagyhatalommal való kockázatos szembefordulásra. Az 1945—46-os harmadik út — amelynek egy változatát az ugyancsak populista Kovács Imre fogalmazta meg — persze érvénytelenné vált 1948-ban, amikor már teljesen más politikai erőviszonyok alakultak ki. Az 1956-os harmadik út is érvénytelen lett abban a pillanatban, amikor a nyugati hatalmak a kész tényeket elfogadták, és újból a Szovjetunióval való megbékélést helyezték a magyar szabadság közvetlen támogatása, tehát az államrezont a politikai erkölcs elé. Biztosak lehetünk afelől, hogy bármilyen jövődő harmadik út ismét csak sajátos feltételek közepe, adott helyzetben, bizonytalan időre válik érvényessé, ha már olyan időkre gondolunk, mint volt 1945—46 és 1956.

A harmadik út azonban nem csak ilyen válságos vagy korfordulót jelző időben válhat politikai alternatívává, hanem békés körülmények között is, ha különféle megoldások kínálkoznak és akár a lakosságnak, akár a vezetőknek választási lehetőségük van. Beszélhetünk harmadik útról belpolitikai, külpolitikai, gazdasági, szociális és kulturális vonatkozásban egyaránt.

Érdekes módon, az elnevezés nem politikai, hanem gazdasági környezetben és témában született meg, vagy legalábbis vált általánosan ismertté. Gombos Gyulának igaza van abban, hogy a harmadik út kifejezés Németh Lászlótól ered. Ő használta először, de közismertté és népszerűvé mégis Wilhelm Röpke svájci közgazdász „A harmadik út” című könyve tette. Ennek német címe: „Die Gesellschaftskrise der Gegenwart”. Magyarul „Korunk társadalmi válsága”. Az 1943-as budapesti kiadásban ez lett a könyv alcíme. „A harmadik út” főcím azonban nem a fordító vagy a kiadó leleménye, hanem Röpke-től való, benne van az ő szövegében is. Olyan programot dolgozott ki, amely „egyszerre két fronton küzd: a kollektívizmus ellen és a gyökeres revízióra szoruló szabadelvűség ellen, ahogy a XIX. században a legtöbb országban kifejlődött és érvényesült”. Azután hozzátette, hogy „nem a történelmi liberalizmus valamelyik válfajáról van szó, sem pusztán állami beavatkozásról, még kevésbé olyan valamiről, ami távolról is hasonlítana a ma mindenütt tért hódító kollektívizmushoz”. Programjának nevet keresve megállapítja, hogy „alkalmasint helyesen járunk el, ha ezekkel a kifejezésekkel dolgozunk: építő vagy revizionista szabadelvűség, gazdasági humanizmus, vagy ahogy én javasolnám: A harmadik út. Az a benyomásom, hogy ez a legutóbbi elnevezés használhatónak bizonyul, mert nem túlságosan bő, nem is túlságosan szűk, és főleg kifejezi az új program döntő szándékát: a laissez faire és a kollektívizmus alternatívájának leküzdését.” (39—40. l.) A harmadik út könyvcímeként való alkalmazásához tehát a kiadónak nem volt szüksége a Németh László-i harmadik út egyszerű átvételére, hanem magától Röpke-től is vehette

a címet, miután ő ezt a fogalmat találta programja legtalálób és leghasználhatóbb megnevezésének.

Németh Lászlóhoz hasonlóan Röpke is elutasította a korabeli kapitalizmus és a korabeli kollektivizmus alternatíváját. Mind a ketten arra kerestek feleletet, hogyan haladható meg ez a választási kényszer, és milyen legyen az a rend, amely kiküszöböli mind az egyik, mind a másik hátrányait, persze, nem a kettő közötti mértani közép mentén helyezve el az új programot, hanem aszerint, hol látszik igazságosnak és méltányosnak. Németh László hármas szóhasználatát Gombos nagyon találóan jellemzi, amennyiben „a Harmadik Magyarország: az igény bejelentése; a harmadik oldal: politikai állásfoglalás; a harmadik út: program és mozgalom.” Ez is mutatja, hogy Németh László tágabb értelemben használta a fogalmakat, az egész társadalmi életre, szellemire, történelmire, nevelésre is kiterjesztve, míg Röpke csak a gazdasági életre fordította figyelmét.

Kettejük példája mutatja, hogy milyen fontos — mint Bibó is hangsúlyozta — a harmadik út szempontjából annak pontos megjelölése, hogy mi tekinthető első és mi második útnak. 1945—46-ban Bibó a proletárdiktatúra és a múlt restaurációja között igyekezett elfogadható és megnyugtató megoldást találni, 1956-ban pedig olyan kibontakozást, amely egyaránt megfelel a magyar nép jogos igényeinek és a nemzetközi, valamint államközi realitásoknak, tehát amelyben esetleg megegyezés érhető el az érdekelt felek között. Ismét nem úgy, hogy mindegyik azonos lépést tesz egymás felé, hanem külön-külön kompromisszum alakul ki minden kérdésben, hol az egyik, hol a másik kényyszerül nagyobb lépésre vagy engedményre.

Magyarországon egy harmadik útnak a keresése mindig akkor vált időszzerűvé, amikor az egyik vagy a másik út járhatatlansága bebizonyult. A két háború közötti korszakban a feudalizmusnak és a kapitalizmusnak olyan formája alakult ki és intézményesült, amely sem a paraszti nyomort, a népbetegségeket, az egészségtelen földbirtokmegosztást és a szociális elégedetlenséget, sem az ipari proletariátus kilátástalan helyzetét megszüntetni nem tudta, és csak a háborús gazdasági konjunktúra révén teremtett valamelyest elviselhetőbb szociális állapotokat. Az 1945-öt követő koalíciós években a szovjet és a kommunista térhódítási törekvések ellensúlyozására és a leselkedő veszedelmek elhárítására, vagy legalábbis gyengítésére kellett a nemzetnek felkészülnie. 1956-ban egy eltiport forradalom indított el útkeresést és mentőakciót a nemzeti felkelés vívmányainak részleges megmentésére és megóvására. Mindegyik alkalommal azért vetődött fel a harmadik út, mert az egyik ártalmi nyilvánvalók lettek, és a nemzetnek nem volt kedve a biztos hanyatlás irányába menetelni, a másik pedig irreálisnak tetszett, hiszen követése lehetetlen volt, vagy felmérhetetlen kockázatokkal járt. Bibó István a harmadik utat a lehetséges útnak nevezte. Gombos Gyula szerint pedig azért választották, mert nem volt más út. Azt is mondhatnók, hogy a harmadik út a realitások útja volt, vagyis egy olyan út, amely a magyar érdekek és a lehetőségek tudományos egyeztetéséből született meg.

Napjainkban főleg a harmadik világnak a szabadság és az anyagi gyarapodás irányába mozdulni kívánó országai politikai gondolkodóit foglalkoztatja egy olyan útnak a megtalálása, amely megóvja őket mind a kapitalizmus, mind a kommunizmus okozta társadalmi igazságtalanságoktól. Az ő agyukban is valamilyen harmadik út ötlete vetődik fel, és ez nem megy minden vita

nélkül, hiszen minden javaslat ellen legalább annyi érv szól, mint amennyi mellette. Az erről folyó eszmecsere a kelet- és közép-európai kommunista rezsimök összeomlása felé élezte, amennyiben a kapitalista megoldás hirdetői a maguk diadalának fogják fel a történeteket, a szocializmus hívei megzavaruk és tanácstalanságuk ellenére sem hajlandók a kapitalizmust mint egyedüli gyógymódot elfogadni, különösen, mivel a harmadik világban sok helyütt még a korai kapitalizmus gyakorlata érvényesül.

A katolikus egyház is hallatja hangját. II. János Pál pápa legutóbbi mexikói látogatása alatt szélsőségesnek nevezte azt az álláspontot, amely a létező szocializmus kudarcá következtében győztesnek feltüntetett kapitalizmust ajánlja a népeknek, és megfelelnek arról, hogy — szó szerint idézve a pápát — „milyen következményekkel járt a harmadik világra nézve a liberálkapitalizmus, legalábbis napjainkig”. Alfonso Lopez Trujillo bíboros, a kolumbiai Medellin érseke mélyesen sekélyesnek nevezte a liberálkapitalista felfogást, mert embertelenséget és igazságtalanságot rejt magában. Szerinte a demokratikus szabadságjogok kibontakoztatására kellene törekedni. A bíboros nem a kapitalizmus és szocializmus közötti harmadik utat ajánl, hanem mint mondotta, a kettőt meghaladó keresztény utópiát. Ám lényegében ez is a harmadik út valamely formája, ha nem is azonos azzal, amelyet nem vagy csak közvetve vallási értékek szellemében fogalmazznak meg.

Magyarországon ma nem a kapitalizmus és a szocializmus közötti harmadik útról van szó. Akik a magyar jövőről gondolkodnak, azok nem helyezik el többé elképzeléseiket a két világ rendszerébe, a nyugati szabad és a keleti elnyomott világ között keresve Magyarország helyét. Az 1989—90-ben bekövetkezett történelmi fordulat megváltoztatta nem csak a kérdésfelvetést, hanem egyáltalán a harmadik út használhatósági lehetőségét és érvényesülési irányát is.

Gombos Gyula úgy látja, hogy a harmadik út immár történelem. Múlt időben kellene róla beszélni, hiszen megszűntek azok az adottságok, igények és követelmények, amelyek között megszületett. Tehát ma már használhatatlan. Ezzel szemben Bíró Zoltán, aki Magyarországon az utóbbi időben a legtöbbet és legalaposabban foglalkozott a harmadik út múltjával és jelenével, úgy látja, hogy a mai korszakvetelményekhez igazított változatának lenne időszere és jövője. Szerinte inkább saját útról kellene beszélni, amelyen haladva a magyarság sorskérdéseire választ kaphatnánk, és az új Magyarországot nem másutt alkalmazott elvek és módszerek, hanem a magunk adottságai és lehetőségei alapján alkotott minták és tervek megvalósításával rendezhetnénk be. Szelényi Iván szociológus is a helyi adottságok és feltételek szigorú tudomásulvételét ajánlja, attól sem riadva vissza, hogy ezt harmadikutas megoldásnak nevezze.

Amikor négy évtized után a magyar nép ismét szabadon dönthetett arról, milyen Magyarországot akar, választási lehetőségei között szerepelt mind az állami beavatkozásra épülő gazdasági rendszer, mind a vállalkozás teljes szabadságát hirdető és az államot a gazdasági élettől távol tartó klasszikus liberális eszme. A választópolgárok többségükben olyan irányzatok mellé álltak, amelyek a piaci törvények és mechanizmusok visszaállítását szorgalmazzák, de ugyanakkor olyan szociális biztonsági háló megalkotását javasolják, amely — kétségtelenül állami beavatkozással — a szükségszerűen kialakuló versenyben megvédi a gyengéket és megakadályozza, hogy a társadalom

egyés rétegei nyomorba vagy kilátástalan helyzetbe kerüljenek. A Magyar Demokrata Fórum, mégha némely vezetői ózdkodtak is harmadik útról beszélni, lényegében olyan gazdaságpolitikát hirdetett meg, amely magán viseli annak minden jegyét, tehát arra törekszik, hogy a vállalkozói szabadság kifizetési lehetőséget és akadálytalan érvényesülést nyerjen, de szabadságának bizonyos határt szabjon a náluk gyengébb, szervezetlenebb, kiszolgáltatottabb egyének és közösségi csoportok emberhez méltó életének érdeke.

Abban az ország túlnyomó többsége láthatóan egyetért, hogy Magyarországnak a piacgazdálkodás útjára kell térnie, mivel a korábbi központosított és tervgazdálkodásos rendszer csődöt mondott, és annak megreformált változatai sem kínálnak megoldást, nem is szólva arról az általános bizalmatlanságról, mely a szocialista elemek megtartását és továbbbepolását kíséri. A piacgazdálkodás bevezetése nem csak Magyarországon, de egész Kelet-Közép-Európában parancsoló szükség lett, és elkerülhetlenné válik olyan országokban is, amelyek jelenleg még kitartanak szocialistának nevezett társadalmi és gazdasági rendszerük mellett.

A tervgazdaság és a piacgazdaság versenye eldőlt az utóbbi javára, nem alternatíva többé Magyarországon sem. Ma már nem az a probléma, hogy a központi irányítás vagy az egyéni kezdeményezés ígér-e több hasznot az egyéneknek és a közösségnek, hanem az — miként erre Bíró Zoltán helyesen mutatott rá —, hogy a rossznak bizonyult struktúrát hogyan lehet felváltani jóval és tartóssal, hogyan lehet a lakosságot az életszínvonal vesztes visszaillesztésétől és elnyomorodásától megóvni. A szerkezetváltozás minden átalakuló országban a gazdasági és társadalmi problémák egész sorát veti fel. Lengyelországhoz, Csehszlovákiához, Kelet-Németországhoz hasonlóan Magyarországon is súlyos gondokat okoz, hogy az állami tulajdon kinek a kezébe kerül, növeli-e a hazai magántőke részesedését, vagy a külföldi tőke gyarapodását segíti és túltengésének veszélyét idézi fel, továbbá, nem fenyegetik-e létükben a kis- és törpeüzemeket a vállalkozó és munkaadó állam szerepét átvevő új hazai és idegen tőkeerős nagycégek. A szerkezetátalakulás aligha hajtható végre munkanélküliség nélkül, de nagy kérdés, mit kellene tenni ahhoz, hogy ne állandó vagy tartós, hanem lehetőleg átmeneti legyen, és ne idézzen elő kezelhetetlen szociális konfliktusokat.

A külföldi példák tanulságosak, és kár lenne nem figyelembe venni őket. De ugyanolyan káros lenne kritikátlan átvételük és lemásolásuk, hiszen mind a helyi adottságok, történelmi hagyományok, társadalmi sajátosságok alapján születtek, és nem alkalmazhatók, vagy kudarcra fenyegetnek más előfeltételek közepette. Magyarországnak meg kellene találnia a maga átalakulási modelljét, ahogyan megtalálta Dél-Korea, Tajvan, Hongkong, Szingapúr. Joggal tekintünk bámulattal ezekre az országokra, de náluk sem pusztán az történt, hogy lemásolták a japán példát, hanem annyiban módosították, amennyiben a helyi viszonyok megkívánták. A sikeres váltás rendkívüli pragmatizmust igényel, az ideológiának háttérbe szorítását, vagy legalábbis a maga helyére való utalását és a választék alapos ismeretét, hogy minden szempontból helyes döntés történjék. E tekintetben is haszonnal kecsegtet egy olyan mozgáskonyság és rugalmasság, amely szerencsés kézzel nyúl oda, ahol a magyar szempontból és igénynek megfelelő példa kínálkozik, és mindenhol azt veszi át, amire Magyarországon szükség mutatkozik. Távol-Keletről természetesen a jó munkaerőkereslet, munkaszervezést, fejlett technológiát, szorgalmat

és törekvő igyekezetet, Németországból vagy Svédországból a munka védelmét, a dolgozó ember megbecsülését, méltó bérezését és szociális ellátottságát.

A harmadik út az elmélet klasszikusainak megfogalmazása szerint a magyarság nemzetté válásának, sorskérdései megoldásának, az egyéni és közösségi érdekek bölcs egyeztetésének, biológiai és szociológiai növekedésének, sorsa alakításának az útja volt. A mai nemzet előtt már más harmadik utak nyílnak, mint amelyekre lépni Ady, Szabó Dezső, Németh László, Illyés és a falukutatók, Bajcsy-Zsilinszky, Bibó és Kovács Imre tettek javaslatot. Ma nem kapitalizmus és szocializmus, feudalizmus és polgári társadalom, háborúskodó nagyhatalmak, zsarnokság és demokrácia, társadalmi mozdulatlanlanság és reformok között kell megtalálni a magyar érdekek érvényesítésének helyes útját. Ha egy nemzet imponáló többséggel letette a garast, tehát, ha szabadon és kényszerektől mentesen dönthetett arról, hogy mit akar, akkor felvetődik a kérdés, milyen alapon és jogon javasol bárki harmadik utat. Hiszen aligha tételezhető fel, hogy egy nemzet ne tudná, mi az érdeke, és milyen társadalmi, politikai és gazdasági rendszert kíván. Miért beszélünk akkor mégis harmadik útról, és nem követjük Gombos Gyulát abban, hogy az egész problémát a történelembe utalja át?

Két okból.

Az egyik annak felismerése, hogy jóllehet, a tradicionális értelemben felfogott, erős eszmei-etikai alapokkal rendelkező harmadikutas elgondolás, a nemzet megmentésének programja vesztett időszerűségéből, megmaradt mégis egy gyakorlatias változata, éppen az, amire Bíró Zoltán is utalt, a mai átalakulási folyamat tájékozódási irányának és formájának a meghatározása. Abban a társadalom egyetért, hogy Magyarország szabad, független és önálló állam, amelynek államformája a köztársaság és kormányzati rendszere a parlamentáris demokrácia. Abban is csaknem teljes az egyetértés, hogy a magyar gazdasági élet a piacgazdaság elvei alapján rendezkedjék be, és állami irányítás helyett önnön törvényei szabályozzák. Végül abban sem jelentkezik érdemleges ellentét, hogy a munkavállalók nem csak a minden állampolgárt megillető politikai, de az érdekvédelmi szervezkedés szabadságát is élvezik, tehát jogi akadályoztatás nélkül harcolhatnak munkájuk méltányos ellenszolgáltatásáért és megbecsüléséért.

Harmadikutas elképzelésnek valóban nincs helye, ha ez általánosan elfogadott piacgazdálkodási elgondolás, és a régi rendszerhez, vagy annak valamely megreformált változatához való visszatérés alternatíváját állítja elének valaki. De máris jelentkezhet egy harmadik vagy negyedik út lehetősége, ha arról kell dönteneni, hogy a létező piacgazdaságok közül melyikhez álljon legközelebb a magyar. Nem csak a szocializmusnak, de a kapitalizmusnak is számos változata van. Magyar szempontból nem mindegy, hogy a törvényhozó és végrehajtó hatalom melyiket választja.

Az időszerűséget látszik igazolni egy további ok.

A magyar kormány (és a mögötte fő erőt képviselő Magyar Demokrata Fórum) a nyugatnémet szociális piacgazdálkodást tekinti a magyar szempontból leghasználhatóbb mintának. Nem véletlenül, hiszen az ott megteremtett gazdasági rendszer a romokból való újjáépítést, egy jól működő gazdasági szerkezetet és példa nélküli prosperitást eredményezett. Olyan gazdagságot, amelyre a program kezdetekor nem is számítottak. Érthető tehát, hogy a mai magyar kormányzat a német példa nyomán kíván elindulni a gazdasági át-

alakulás és gyarapodás útján. A Wilhelm Röpke által javasolt és kidolgozott harmadik úton. A német csodának nevezett gazdasági újjáépítés és haladás atyja, Ludwig Erhard a Genfben működő Röpke tanítványa volt, és reformprogramjában pontosan azt valósította meg, amit tanító mestere ajánlott. A gazdasági élet motorja a szabad vállalkozás lett, ezt az állam különböző eszközökkel támogatta, törvényeinek érvényesülését és a piac szabadságát csak a végső esetben befolyásolta. Gondoskodott egyúttal arról is, hogy a munkavállalók ne csak érdekeik védelmében szervezkedhessenek és bérharcot folytathassanak, hanem arról is, hogy a munkavállalói érdekek az üzemek terveinek megalkotásánál, a tennivalók elosztásánál és az üzemi légkör kialakításában is érvényesüljenek. Az erre vonatkozó rendelkezések alaptörvénye a Német Üzemi Alkotmány, amelynek gondos betartása szelídebbé tette a munkaadók és munkavállalók közötti küzdelmet, megmentette az országot a fejlődést visszavetítő társadalmi feszültségektől és katasztrófáktól. A tőkének és a munkának — erős munkaadói szövetségek és erős szakszervezetek által biztosított — egyensúlya, a vállalkozók és a dolgozók üzemi békéje eredményezte, hogy a német gazdasági életet nagyobb megrázkódtatások nem érték, a súlyos bérharcokat is megnyugtatóan befejező állami és magán érdekegyeztető tárgyalások az ellentétek végső kiéleződését a minimumra csökkentették.

A Röpke—Erhard-féle német gazdasági harmadik út valóban követésre méltó, ismét azzal a megszorítással, hogy a magyar viszonyokra alkalmazott formáját kellene megtalálni. A munkaadók és munkavállalók partnerségét megtestesítő üzemi tanácsok vagy a hivatalokban az alkalmazotti tanácsok bevezetése, a német üzemi alkotmány fő elveinek magyarországi alkalmazása megfontolandó lenne, hiszen semmi sincs bennük, aminek átvétele feleslegesnek vagy haszontalannak minősülne.

E helyütt érdemes néhány szót ejteni a Magyarországon újra népszerűvé váló munkástanácsokról. A munkástanács dicsőséges 1956-os szerepe tagadhatatlan, a forradalom legjelentősebb vívmányainak egyike. A történelem viszont forradalmak, felkelések, válságos helyzetek termékének tekinti, és sorsa pontosan ugyanaz, mint egyéb forradalmi alakulatoké, a forradalmi tanácsoké, nemzeti bizottságoké, a társadalom spontán szervezeteié. Ezek a forradalmi állapotok elmúltával és a konszolidáció beköszöntésével megszűnnek. Ha békés állapotok között is folytatják működésüket, szerepük és jelentőségük elhalványul, eredeti lendületüket és céljukat elvesztik. A munkástanácsok szerepe, mint a jugoszláv példa mutatja, a vállalatok irányításában való részvételük az üzem jövőjéért való felelősség helyett a munkavállalóknak a nyereségben való minél nagyobb részesedése melletti küzdelemre korlátozódik. A jugoszláv munkástanácsok nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. Kár lenne, ha Magyarországon csak azért jutnának szerephez, mert elismerésre méltó és feledhetetlen ötvenhatos szereplésük volt. A munkavállalók érdekvédelme továbbra is, mint hagyományosan és mindenütt a világban, a szakszervezetek feladata. Elképzelhető lenne, mivel a régi üzemi bizottságok feltámasztására nem érdemes gondolni, hogy az üzemen belüli partnerség szervei a munkástanács nevet kapják, de ez ellen szólhatna az a körülmény, hogy csak ott van értelme, ahol munkások vannak, és célszerűtlen hivatali, hatósági, kereskedelmi vagy kulturális környezetben alkalmazni. A munkástanácsok feltámasztása más szempontból is aggályos. Forradalmi helyzetekben a szakszervezetek feladatát is ellátják, bérharcot is folytatnak, és — mint az

esetek mutatják — a munkásvédelemnek ettől a vetületétől nehezen tudnak elszakadni, jóllehet, a munkaadók és munkavállalók közötti partnerség egészen más munkaterület. A bérharcnak meg kellene maradnia a szakszervezetek illetékességi és felelősségi körében.

Mindezt csak azért érdemes megemlíteni, mert a magyar gazdasági szerkezet és mechanizmus jövőjét érinti, és mintha a mai magyar kormány e tekintetben egy harmadikutas megoldást választott volna. A magyar miniszterelnök többször is kijelentette, hogy követendő példának tekinti a nyugatnémet demokráciát, benne az ott kibontakozott szociális piacgazdaságot, amely a piacgazdaságok más formái mellett amolyan harmadik útnak számít, eleget téve azoknak a kívánalmaknak, amelyeket Röpke híres elemzésében megfogalmazott. Antall József egy kijelentése szerint: a gazdaságban nincs és nem is lehet harmadik út. Mégis, amit tesz és amerre — igen helyesen — az ország hajóját kormányozni akarja, amilyen követendő gyakorlati példákat választ, harmadikutas formákat és tartalmakat rejt magában.

A kormány külpolitikája mintha még a gazdaságpolitikánál is hangsúlyozottabban követné a harmadik út elméletét. Az egyik út a külpolitikai folytonosság minél következetesebb védelme lehetne, a másik a folytonosságra való tekintet nélkül a nyugati kapcsolatok kizárólagossága. A miniszterelnök a kettő között a kiegyensúlyozott kapcsolatrendszert nevezte a külpolitikai tevékenység irányító elvének. Ebben csak egyetérteni lehet vele, hiszen bármennyire is szívügye minden magyarnak a nyugati nemzetekkel való szoros együttműködés, nem szabadna elfeledkezni a térképről, amely a változások világában is változatlan marad. Magyarország Közép-Európában fekszik, vannak szomszédai, amelyek tőle eltérő célokat követnek, és érdekeik is másfelé fordítják tekintetüket, de velük kell élni, és lehetőleg jó barátságban, tehát a külpolitikai kapcsolatokban rájuk is tekintettel kell lenni. A magyar kormány bölcsen cselekszik, ha Magyarország szuverenitásának helyreállításával egy időben külpolitikai tájékozódását az érdekek vonalán működteti, és óvakodik attól, hogy bármilyen irányban túlságosan elkötelezze magát.

Nem mentes a harmadikutas szemléletől a nyugati fő partnerek megválasztása sem. Magyarország elkötelezhetné magát egyoldalúan az egyesült és erejében megnövekedett Németország mellett, és orientációja fő irányának választhatná az angolszász hatalmakat is, amit többen is sürgetnek. Antall József a legutóbbi budapesti követi tanácskozáson meggyőző módon vázolta, miért kíván a kormány egészséges egyensúlyt tartani orientációs céljai között, egyaránt fontosnak minősítve a német, a francia, az adria—dunai, a skandináv, az atlanti és más kapcsolatokat, beleértve a magyar—szovjetet és a magyar—távol-keletit. A hidegháború vége és egy új európai biztonsági rendszer körvonalainak kialakulása talán lehetővé teszi, hogy Magyarországnak ne kelljen állandóan nagyhatalmi partnerek között ingadoznia, és ennek az ingadozásnak más nemzetekkel való kapcsolatait is alárendelnie. Az új külpolitikának fontos eleme a szomszédos országok magyar kisebbségi ügyeinek kezelése. Ebben is követhetné a kormány elődei óvatosságát, de hallgathatna azokra is, akik a nemzetiségi sérelmek azonnali megtorlását sürgetik. Okosan a határozottság, de ugyanakkor a mérséklet útját követi, mindig arra törekedve, hogy ne szigetelődjék el, hanem sikerüljön minél több kormány és nemzetközi intézmény rokonszenvét az elnyomott magyarok és az érdekükben szót emelő magyar kormányférfiak iránt megnyerni. Ez is amolyan harmadik út, amely pontosan követi az érdekek és lehetőségek irányát.

Akik a harmadik út követését időszerűnek tartják és azokat a témákat, ügyeket, lehetőségeket is felismerik, amelyekben érvényesülhetne, realitás-érzékükről is tanúságot tesznek, hiszen nem merevednek meg valamely ideológia vagy program védelmében, hanem rugalmasan reagálnak a változásokra. A magyar érdekeknek legmegfelelőbb megoldást keresik, amely lehet az első, a második, de a harmadik út is. Aszerint, hogy mikor, hol és milyen feltételek között kerülnek magyarok döntéshozatal kényszere elé. Magyar elhatározásokat nem szabad olyan szűk keretben tartani, hogy csak két lehetőség között lehessen választani. A szabadság jelentse a választási lehetőségek bővülését is és minél kisebbre szorítását annak a területnek, amelyen csak igennel vagy nemmel lehet felelni.

Harmadik út mindig volt és bizonyára mindig lesz is, függetlenül attól, hogy észrevesszük vagy figyeljük-e rá. A múltban minden elhatározásnál és döntésnél gyakran nem csak két lehetőség közül kellett vagy lehetett választani, hanem több között is. Miért ne lenne ez napjainkban is így? Éppen ezért kevés értelme és haszna van a harmadik út tagadásának, amikor az élet és a politika tényei mutatják, hogy ha nem nevezzük is annak, lényegében nap mint nap, az élet minden terén utak, módszerek, megoldások sokféleségével szembesülünk. Szabad elhatározásunkat is korlátok közé szorítaná, ha minden esetben csak két lehetőség között választhatnánk.

Ajánlom tehát, ne vegyük komolyan a harmadik út elutasítását és tagadását. Nézzük inkább, mi történik a magyar demokrácia megerősödése, a nép szellemi és anyagi gyarapodása érdekében. Bár lenne olyan sikeres az első vagy a második út, hogy ne legyen szükség harmadikra.

ALFÖLDY JENŐ

A jobb sorsra érdemes ember Kertész Ákos regényeiben

Ha arra gondolok, micsoda kritikusok kórusok hozsannáztak már egy-egy írói mű születésekor, akkor Kertész Ákos elbeszéléseinek fogadtatását mérsékeltek, langyosnak, sőt, a teljesítményhez képest egyenesen hüvösnek mondhatom. Igaz, a *Makra* divatos regénynek számított a hatvanas és hetvenes évek fordulója táján, s a filmesek, csakúgy, mint a színházi szakemberek, kapva kaptak az író elbeszélésein, a jól pergő történeteken, a markáns jellemeken, a tragikus és komikus helyzeteken, melyeket kínáltak. Voltak, akik elismerték a *Makra* korszakos jelentőségét, voltak, akik fölfedezték a *Kasparek*ben az utóbbi évtizedek kiemelkedő novelláinak egyikét — de mindig akadtak (mint most, a *Zakariás* megjelenésekor is) fanyalgók és gyanakvók, akik a kordivatok hatására nem képesek elhinni, hogy a realista regény is lehet korszerű és modern, hogy a mesélni tudás jelentős és nélkülözhetetlen regényírói adottság, hogy a jellemábrázolás lényegbevágó elbeszélői erény, hogy az írói beleélő készség ma is, akárcsak Tolsztoj és Flaubert idején, igen-csak jó tulajdonság, és az író érzékenysége a saját korára szintén nem meg-